

קמע נדיר לברית מילה

אדום
(ולא כחול!)

בין

שלושה מטבעות

אברהם פרנק

צילומים: תמון שרון

הרמב"ם, למשל, מתרעם על "הכותבים שמות מלאכים על מזוזות וקמעות" ומכנה אותם "טיפשים".

מאמצות המזרח על עדותיהן השונות, נפוצו מנהגי שימור שונים לילדות גם באשכנז. ספר "רזאל המלאך", שיש המיוחסים את חיבורו לרב אלעזר ב"ר יהודה מנורמביה (מגדולי חסידו אשכנז במאה ה-12), נדפס לראשונה בשנת 1701 באמסטרדם, ויש בו הוראות והנחיות לשימוש בשמות מלאכים ובצירופי אותיות סודיות לשם כתיבת קמעות. גם התנועה השפתאית גרמה להחדרת האמנה בסגולת מיסטיית במיוחד בקרב האוכלוסייה החסידית במזרח אירופה. ידוע למשל הפולמוס החריף בין הרב יהונתן אייבשיץ (שנחשב למקובל שבתאי) לבין וריבו, הרב יעקב עמדין והמכונה יעב"ץ; שניהם שימשו בקדוש בקהילות אלטונה והמבורג בצפון גרמניה, ואחת הסיבות למחלוקת שפרצה ביניהם הייתה שבקמעות שכתב הרב אייבשיץ, ושנבדקו בידי הרב עמדין, נמצאו טשחאות שבתאיות מובהקות.

באזורים שונים באשכנז אין נהגו לסובב בסכין בשרי את ראש היולדת ולומר את הפסוק "מכשפה לא תחיה", כדי למנוע מהשקדה לילית להזיק לתינוק. מנהג זה כונה בידיש-מערבית

בקרוב יהודי התפוצות וגם בישראל, רווח עד היום השימוש בקמעות לסגולה ולשמירה על יולדות ותנוקות ולרפואת חולים. על פי רוב קמעות אלו כוללים לחש הכתוב על פיסת נייר, החקוק על קלף או החרות על פיסת מתכת או כסף דקה. יש קמעות המקושטים באותיות ובראשי תיבות בעלי משמעות נסתרת. את הפריטים האלה נוהגים לענד סביב הצוואר או להדביק על קירות חדר החולה או היולדת. במהלך כל הדורות השתדלו רוב חכמי ישראל להמעיט את הנהייה אחר אמונות אלה, שהמון העם אימץ אותן משכניו הנכרים. הרמב"ם כינו אותם בשם הכולל "דרכי האמורי", ואסרו את השימוש בהם על סמך הפסוק "ובחוקותיהם לא תלכו". במשנה ובגמרא נדון נושא זה במסכתות שונות, ובמסכת ברכות נאמר למשל כי "חולה, חיה [יולדת-א"פ] וכלה צריכון שימור".

בשל תפוצת התופעה התרכו גאוני בבל למצוא בכל זאת הצדקות לשימוש בקמעות, ולפעמים התירו בקושי את השימוש בהם "כדי לפייס את ההמון שלא תיטרף דעתו של החולה". ועל אף שמאז תקופת התלמוד התאמצו חז"ל לעקור מנהג זה, במני הפנינים הלכה וגברה האמנה בקמעות ובלחשים.

אברהם פרנק, לשעבר איש מחלקת העליה של הסוכנות ואתון יוצאי מרכז אירופה, חוקר את הגנאולוגיה, הלשון והמנהגים של יהודי דרום-גרמניה.

זכר ונקבה, כחול ואדום

אחד הקמענות שהיה אופייני ליהודי אשכנז הוא הקמע לברית מילה, שנחשב סגולה נגד עין הרע ונגד שדים ומזיקים לרך הנולד. וכך נהוג היה שלפני טקס המילה המיאה המיילדת, או הסבתא או קרובת משפחה אחרת קמע ממין זה (שבדרך כלל עבר בירושה מאב לבן), וענדה אותו לצוואר התינוק הנימול מעל לבגדיו.

באזורים השונים אפשר לראות צורות טיפוסיות של קמענות לברית מילה. בקצה התחתון של שרשרת צבענית (או סרט מבד או ממשי בהיר) היה תפור משולש שחודו פונה כלפי מטה, המסמל את אבר המין הנשי. צבע הסרט כולו היה בדרך כלל כחול, המסמל את הזכר, ואילו צבע המשולש היה אדום או ורוד דווקא, המסמלים את הנקבה. תפקידה של פיסת הבר המשולשת היה להטעות את השדים והמזיקים כדי שיוחשבו את עונד הקמע לתינוקת ובשל כך ירפו ממנו. במזרח אירופה ובקרב עדות המזרח נהגו לקשור לצוואר של התינוק להדגשה גם סרט אדום. גם בקרב הנוצרים בדרומה נחשב הצבע האדום סגולה נגד מזיקים. בכמה אזורים כפריים היו משתמשים בחפצים אדומים במין טבילת היולד בכנסייה.

קישוטי אפייני נוסף לקמע היו מטבעות שונים – בדרך כלל נדירים, או כאלו שמצאם ממדינות רחוקות – שנתפרו בשולי הסרט או המשולש, אלה היו אמורים למשוך את "העין הרע" מגופו של היולד. בספר "ריאלי המלאך" כבר מוזכרים מטבעות עתיקים (סלע וזינר) מנוקבים כסגולה נגד עינא בישא. פה ושם נמצאו מטבעות בשולי קמענות שעליהם חרתו את האות "יה", אחד מארבע אותיות שם ההווה המקודש.

אחד ממטבעות הקמיעו עליו דיוקנו של קרולס נסיך אולמוץ

"בעקראייסען" (מלשון מעגל). כן נהגו לתלות מעל למיטת היולדת פתקאות סגולה ולקשט את חדרה ברישומים קבליים. בקהילות שונות בחבל באדן (דרום גרמניה) נהגו נשים יולדות לנשון בפיסים האתרוג לשם סגולה, ובצפון איטליה היו פורסים מסך על פני התינוק כדי לשמרו מעין הרע. מנהגים אלו בסלו ברובם בעת החדשה, אך גם כיום נהוג בקרב יהדות אשכנז להזמין קרובים וידידים בליל שבת לאחר לידת התינוק לשמחת "שלוש זכר". במערב אירופה היה מנהג דומה ידוע בליטו "וואכנאכט" – ליל שימורים קודם ברית מילה. כך מובא גם בספרי מנהגים שונים ש"נוהגין המוהל והסנדק והקרובים להתאסף בבית היולדת ואומרים תהילים ותפילות כדי להרחיק לילות, והנערים אומרים שמע ישראל והמלאך הגואל".

פריטים שונים מסוג זה היו בשימוש אצל משפחות יהודיות מסורתיות באזורי דרום ומערב גרמניה (במיוחד בקֶּסֶן), וכן באלזס ובצפון שווייצריה. בפייהם של יהודי מדינות אלה נשדברו ביניהם עד מחצית המאה ה-19 בלשון יידיש-טייטש) כגון קמענות אלה "הגֶּלד־עֵיצִיג", קישוט שענתדים על הצוואר.

יש הסברים כי את הקמענות לסוגיהם הביאו למרכז אירופה "משתלחים" מארץ הקודש, והם נתקבלו כמנהגים מקדשים הן אצל רבנים מקובלים והן בקרב עמי הארצות אחרים סבורים שהיה זה רב זעקל זרמסר דוקא, שכונה "הבעל-שם ממכילשקט" ("אחרון מקובלי גרמניה"), שעשה רבות כדי להפוך סגולות וקמענות לברית מילה, ביחוד בחבלים השונים של מדינתו.

בין בישובים לנסיכים

בשנות ה-80 הובאו ארצה כמה פריטים כאלה בידי משפחות מבני העלייה החמישית שעלו מגרמניה. הללו נתרמו במשך הזמן למזיאון ישראל, למזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור בחיפה ולמוסדות תרבות אחרים. בחלוף הזמן הפכו חפצים אלו לנדירים ביותר, ורק לעתים רחוקות עלה בידי אספנים לרכוש פריטים כאלה. לא מכבר הגיע לידי כותב שורות אלה קמע ברית מילה נוסף (ראו תמונה בעמ' 13), אשר יותרם לאוסף היודאיקה של האוניברסיטה העברית בירושלים. סיפורו של קמע זה מתקשר ופה לתואר הכללי

מקורו של הקמע הוא בכפר נורדשקט ליד העיר ויזֶבֶדן, בירת הקן. במקום זה, השוכן במשולש הפורה בין נהרות הרייניוס והמאייין, ישבה קהילה יהודית המתועדת לראשונה, עם שכנתה ואלאן, בשנת 1586. בני משפחת נכמן היו ממייסדי הקהילה במקום. אחד מבניה האחרונים של משפחה זו, לודביג פריד, הגולה משם על ידי הנאצים עם בתו אניטה למחנה הריכוז טרויזן-טרזינשקט. בדרך נס ניצלו שניהם מהשמדה, ולאחר פטירת אביה מצאה הבת את הקמע בין חפצי המשפחה שנתרו לפלטה.

רצועת הברד הארוכה בלטה ואבדה ברבות הימים, אך שאר הפריטים תואמים את הצורה הקלסית המשולש עשוי בד אדום שזחה, וצבעו כיום ורוד. שלושה מטבעות תפורים בקצותיו. חוקרי המטבעות אריה קינדלר ואיירה ריזק הצליחו לזהות ולתעד שניים מהם, שצורתם נשחקה כבר כמעט כליל.

במטבע שבפינה השמאלית העליונה שבקמיע מטבע דיוקנו של קרולוס (קרל), ששלט כבישוף-נסון של הדוכסות אולמוץ (Olmuetz), בירת מורביה (צ'כיה דהיום), בסוף המאה ה-17 ותחילת המאה ה-18. במטבע שבתחתית המשולש טראים כתר, אריות וסמלים הרלידיים אחרים המצביעים על אחת מנסיכויות בית הבסבורג של "הממלכה הרומית הקדושה". הדיוקן המופיע על גבו המטבע העליון מצד ימין הוא קרוב לוודאי של הבישוף

קרל מלטריויגה, בישוף אולמוץ (1696-1711), או קדמו, קרל הנסיך לבית ליכטנשטיין (1664-1695). הכותוב הלטיני בשולי המטבע אינו חד-משמעי, ותרגומו ככל הנראה "קרולוס, בחסדי אלוהים, בישוף אולמוץ". אם כן, שלושת המטבעות הוטבעו בסוף המאה ה-17 או בתחילת המאה ה-18.

קמע זה, כן מתברר, הוא אוד מוצל מאש המתעד מסורת יהודית-עממית של 300 שנה של יהדות אשכנז, עשירת המסורת והמנהגים, אשר יובא לאחר נדודים ותלאות לשכון כבוד על פסגת הר הצופים בירושלים.

שמירה לילה ולילדות

בסמך טוב מדרג הקדום רבי יצחק בלע סמך טוב וצלה ובסמך טוב

אריה הנביא יד חיה חלק כדוך ענין שני ויהא או שוקק או שומרי סוד ובי אבות
בליה ול כי ריה אצל לו לילה קחה ויועיק שומרי ול נן ומכירן אמת לא
ויעקב: אן את כסא רשעה ריה מסך כלה ירה יי רחל כה ויה כה ריע כנס לבית
כה וילן כלם כסאם הליים חללה וי-וועיק ומשכניו ובי
נעק נעמרי ארתי ארתי אבי חללה אמת כבית חללה או
חללה לבית חללה כבית לית חלל חרד ובי כמות חלל
לח שנה חסות לקחת את מנה חסוי: שריא לילה אכיל
היה לו להחנה את ובי חסוי אשיריו קק אום ויק
לחפן את מה קבוחי וחתה חזו וילד מוסת אכבו קמ
את כשרי חסיה אה ורתי לל קי כמת חלע פיסתה ול
אמר לו חרים קצות חיה חזי שיעת אכבו שומרי חלו
קמת ואתה לו ארתי לנען סין אני כמות כן חותק חלה
הסמך חלה ליי אבי אמת: אכב כבת חללה או חלד ו חתק
לן כשה ה ורתי כמדת ישרל חלה חם אבי לא ייק סמך
לכות את ורתי חלל כחללה קעל: א א א פ פ פ

שיר לפעלות אמת עני אל
הרים סמך יכא עיר: עיר
מנה ה עוסת סמס וארין: אל יתן למים
ונלך אל ינום סמך: ונה לא ינום ולא יישן
שיר ישרא: ה סמך זה נלך על יד יסוך
יוסם הסמס לא יכנה ורה כילה: ה יסוך ככל
רע יסוך את נפשך ה יסוך אנתך ונאך מטעה רע עולם

שיר קע שמן
סמך חסוי חסות

אכרם ושרה יעקב חלה
כסא חלה לא כסא לא חיה
חלה לא כסא חלה לא חיה
לא כסא חלה

אדם וחיה פנימה

לילה וכה רידה חוק

בית סמך ספרים יוסף לונאסי. דרב צלאוואת ני גנו דאר אכילא

שמירה ליל לילית, קובלניקה, המאה ה-20 (אוסף שלום צבי)